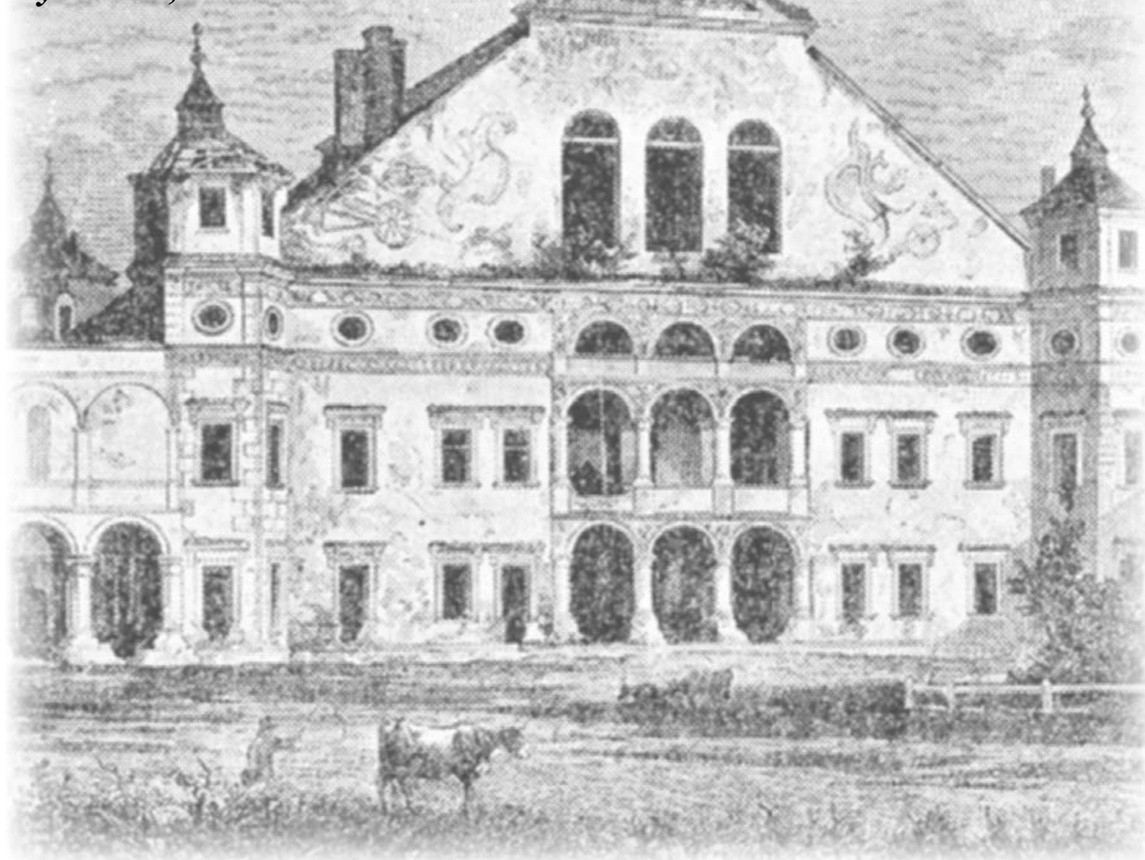
Юрась ЛАЎРЫК

АДНА АРХІЎНА-ДЭТЭКТЫЎНАЯ ПРЫГОДА, або

Распавед пра кнігазбор, які зберагаўся ў рэкалекцыйнай келлі князёў Радзівілаў у канвенце айцоў рэфарматаў у Белай, што на Падляшшы

Слова «гісторыя» ў перакладзе з грэчаскай мовы азначае «расследаванне» — так назваў некалі сваю кнігу Герадот, і з ягонае лёгкае рукі гэтае азначэнне сталася найменнем цэлай галіны ведаў. Праца гісторыка сапраўды нярэдка нагадвае працу следчага: доўга ідзеш «па нітцы», разблытваючы паволі вузельчыкі ды пяцелькі, — ажно даходзіш да канца, што хаваўся ў сярэдзіне клубка, і гэта напаўняе цябе радасцю адкрыцця. Часам адкрыццё бывае невялікім і некаму можа падацца нязначным, але яно заўсёды з'яўляецца залатой крупінкай новых ведаў, і гэта дазваляе табе адчуць шчасце першапраходца. Ужо не кажучы пра тое, што сам шлях да яго — гэта сапраўдная прыгода, нярэдка поўная інтрыгі ды нечаканых паваротаў. Прапанаваны нарыс нарадзіўся з жадання распавесці пра адну з такіх прыгод. А каб неспрактыкаванаму ў гісторыі чытачу было лягчэй арыентавацца ў падзеях мінуўшчыны, я буду суправаджаць свой распавед экскурсамі-тлумачэннямі пра тую ці іншую з'яву або асобу.

* * *

На пачатку гэтай «прыгоды» я займаўся вывучэннем францішканскіх бібліятэк пры канвентах розных адгалінаванняў гэтага закона, якія некалі — ад сваіх першых місій у Вільні ў XIV стагоддзі і да сярэдзіны XIX стагоддзя — дзейнічалі на Беларусі. Вышукваючы дакументы, па сваёй тэме, я шмат часу бавіў у гістарычным архіве — і трэба сказаць, не без поспеху. У прыватнасці, у вопісу 1 фонда 694 (т. зв. «Радзівілаўскага») мяне зацікавілі два дакументы (адзінкі захавання 268 і 493), якія, паводле сваіх загалоўкаў, павінны змяшчаць матэрыялы канвентуальнай бібліятэкі айцоў рэфарматаў у Бялай.

Першы з дакументаў фігураваў у вопісу пад назвай «Апісанне кніг рэфармацкага ордэна» і быў датаваны XVIII стагоддзем; другі ж меў наступны загаловак: «Бібліятэка. Спіс кніг бібліятэкі ксяндзоў Рэфарматаў у Бялай. 1736 г.». На першы погляд, гэта здавалася неверагоднай удачай, бо рэфарматы, у адрозненне ад бернардынаў ды францішканаў, не дужа цешылі сваёй увагай Беларусь, і знаходка матэрыялаў, звязаных з іх бібліятэкай, дазволіла б запоўніць шмат якія «белыя плямы» ў гісторыі айчыннай кніжнасці.

Разам з тым, радавацца не выпадала, бо тая частка радзівілаўскага архіву, што трапіла ў Мінск, паступіла ў савецкі час, калі вывучэнне дарэвалюцыйнай гісторыі, а тым больш, мінуўшчыны магнацкіх ды шляхецкіх родаў, не віталася. Адпаведна, не было і спецыялістаў, якія б добра валодалі даўняй польскай ды лацінскай мовамі і маглі кваліфікавана «апісаць» дакумент. Гэта прыводзіла не толькі да недакладнай атрыбуцыі таго ці іншага акта, але часам нават да істотных скажэнняў зместу дакумента, і мне ўжо не раз у сваёй практыцы даводзілася сустракацца з такімі недакладнасцямі і нават памылкамі. Таму мае сэнс азнаёміцца з дакументамі, а ўжо пасля гэтага рабіць высновы пра іх дачыненне да той ці іншай бібліятэкі.

Але на гэтым месцы варта перапыніцца і хаця б у агульных рысах распавесці, хто такія рэфарматы, а таксама — што з сябе ўяўляюць францішкане ўвогуле.

ЭКСКУРС І. РЭФАРМАТЫ

Рэфарматы — гэта размоўная назва адной з «семьяў» францішканскага ордэна, якая належыць да адгалінавання рэгулярнай абсэрванцыі (строгага трымання статута). Поўная назва гэтай супольнасці на лаціне — афіцыйнай мове Каталіцкай царквы: Ordo Fratrum Minorum Strictioris Observantiae Reformatorum, што ў перакладзе азначае «Ордэн (або, інакш — Закон); рэфармаваных братоў меншых найстражэйшае абсэрванцыі»; дзеля абазначэння прыналежнасці тае ці іншае асобы да гэтага закона пасля імя змяшчалася абрэвіятура: OFMRef.

Францішкане (гэта назва таксама размоўная) узніклі на пачатку XIII стагоддзя як рух у межах Каталіцкай царквы, які ставіў на мэце зварот да евангелічных ідэалаў, а таксама прапаганду адмаўлення ад маёмасці і імкнення ў аснову свайго жыцця пакласці любоў да бліжняга. У 1223 годзе рух аформіўся ў закон з зацверджаным Папам рымскім статутам і афіцыйнай назвай «Ordo Fratrum Minorum»; у звычайнай гаворцы яго прадстаўнікі называліся францішканамі ад імя заснавальніка — памерлага і кананізаванага Францішка з Асізу. Адной з асноўных задач закона стала змаганне са шматлікімі тады ў Заходняй Еўропе герэзіямі шляхам прапаведніцтва, як і ў створаным у той самы час ордэне дамініканаў; але калі дамінікане клалі ў аснову сваёй дзейнасці вучонасць, то францішкане рабілі акцэнт на хрысціянскай любові.

Яшчэ адной рысай францішканаў на пачатковым этапе было катэгарычнае адмаўленне ад усялякай маёмасці і жыццё за кошт міласціны: менавіта з гэтае прычыны іх (як і дамініканаў, а таксама аўгустыянаў ці кармелітаў) называлі законамі жаброўнымі, або — з лаціны — мендыкантамі.

Тым не менш, ужо пры жыцці св. Францішка адрознасць падыходаў да інтэрпрэтавання статута (regulae), пакладзенага ў аснову дзейнасці Ордэна братоў меншых, спрычынілася да з'яўлення ў гэтым законе дзвюх процілеглых плыняў: францішканаў спірытуальных і канвентуальных. Першыя імкнуліся да асабістага ўдасканалення і сціслага захавання статута. Другія схіляліся да неабходнасці паглыблення адукацыі і пашырэння душпастырскай працы, што аўтаматычна цягнула за сабой неабходнасць змякчэння пэўных статутавых патрабаванняў, а найперш, прынцыпу нішчымніцтва, бо патрэбы навучання вымагалі наяўнасці канвента (кляштара) з бібліятэкай і месцам для заняткаў; зрэшты, сетка канвентаў была неабходна і для ўсталявання больш ці менш строгай структурнай арганізацыі ордэна. Пачаткова было вырашана, што канвенты будуць

належаць не ордэну, а Каталіцкай царкве ўвогуле; аднак гэта давала толькі часовае развязанне праблемы: пакуль закон быў малалікім, а веянні часу спрыялі вандроўнаму прапаведніцтву.

Крызіс, што напаткаў Лацінскую царкву ў 2-й палове XIV стагоддзя, не мог абмінуць на той час ужо развіты ды шматлюдны францішканскі ордэн і прывёў да больш лёгкага ўспрымання брацiяй пунктаў статута: францішкане ўсё болей прыпадабняліся да традыцыйных законаў (напрыклад, бенедыктынаў). Разам з тым, супрацьстаянне ўсярэдзіне ордэна не перапынялася: сцяг спірытуалаў падхапілі абсэрванты, якія працягвалі іх традыцыі ў менш вострай форме. Супярэчнасці паміж абсэрвантамі і канвентуаламі прывялі да вылучэння ў 1517 годзе апошніх у асобны закон — Ordo Fratrum Minorum Conventualium.

Пасля аддзялення канвентуалаў у аднаўленым Ордэне братоў меншых спрэчкі адносна належнага выканання статута працягнуліся паміж прыхільнікамі, з аднаго боку, строгай абсэрванцыі (Regularis Observantiae), а з другога — найстражэйшай (Strictioris Observantiae). Гэта прывяло да чарговага падзелу, дзякуючы якому з'явіліся новыя законы. Абсэрванты вядомыя ў Польшчы ды на Беларусі пад назвай бернардынаў, а таксама рэфарматаў; апошнія, у адрозненне ад абсэрвантаў, далей за Падляшша на ўсход не прасунуліся: у XVIII стагоддзі яны мелі толькі два канвенты ў тагачасным Падляскім ваяводстве — у Боцьках ды Венграве, і адзін у Берасцейскім — у Белай, якую сёння мы называем Падляскай[1].

* * *

Вернемся да нашых дакументаў. Назва першага з іх у перакладзе на беларускую мову з польска-лацінскай «трасянкі» гучыць наступным чынам: «Рэестр кніг, нядаўна змешчаных у рэкалекцыйнай келлі Яснаасвечанага князя Ягонай міласці Караля Станіслава Радзівіла, князя на Алыцы, Нясвіжу, Біржах, Дубінках, Слуцку, Копылю, Клецку і графа Святое Рымскае імперыі на Міры, Шыдлаўцу, Крожах і Белай, вялікага канцлера Вялікага Княства Літоўскага, старосты Браслаўскага і г. д., у канвенце Айцоў Рэфарматаў закону св. Францішка найстражэйшае абсэрванцыі ў Белай Падляскай, што належыць Фундатару гэтага канвента»[2].

Такім чынам, арыгінальны загаловак дакумента не развейвае нашых сумненняў: паводле змешчанай у ім інфармацыі мы бачым, што незадоўга перад складаннем вопісу пералічаныя ў гэтым акце кнігі былі размешчаны ў рэкалекцыйнай келлі нясвіжскага ардыната кн. Караля Станіслава Радзівіла. Але з працытаванага загалоўка не вынікае адназначна кім гэтыя кнігі былі там змешчаны: самім фундатарам ці айцамі рэфарматамі, і каму ўласна яны належалі. Іначай кажучы, ці была гэтая бібліятэчка канвентуальная, ці ўсё ж прыватнаўласніцкая, а таксама, у які час яна збіралася і чыталася?

Прабегшы тэкст вачыма, можам сцвердзіць, што непасрэднага ўказання на ўладальніка няма. Аднак, як і ва ўсялякім іншым дакуменце, ёсць шэраг дэталей, якія могуць стаць для нас падказкамі. Дзеля гэтага неабходна ажыццявіць, як кажуць гісторыкі, «унутраную крытыку тэксту».

Напрыклад, прыпіска па-французску напрыканцы дакумента сведчыць, што бібліятэчка месцілася ў 2-х куфрах[3]. Гэты звычай, хутчэй, шляхецкі, чым кляштарны: у канвентах на той час кнігі захоўваліся ў шафах, сведчанні чаго мы неаднойчы сустракаем у актах; дый французская мова прыпіскі ўказвае на свецкую, а не на духоўную асобу. З другога боку, кнігі ў вопісу падзелены паводле фармату, у такой

[1] Актавая лацінамоўная назва Белай Падляскай — Alba Ducalis, даслоўна: Белая Княская; яна названа так дзеля адрознасці ад шматлікіх іншых мясцовасцей з падобнай назвай, што ляжалі па-за межамі ардынацыі.

[2] Regestr Xiąg Swieżo Kollokowanych in cella Recollectionis Jaśnie Oswieconego Xiążęcia Jmci Karola Stanisława Radziwiłła Xiążęcia na Ołyce, Nieswieżu, Birżach, Dubinkach, Słucku, Kopylu, Klecku y S^{o} P^{a} N^{o} Hrabi na Mirze, Szydłowcu, Krożach y Białłej, Kanclerza W^{o} W^{o}X^{o}L^{o} Brasławskiego ettc Starosty in Conventu PP^{m} Reformatoru^{m} ordinis S. Francisci strictioris Observantiae Albae Ducalis Fundatoris Eiusdem Conventus. (Тут і далей усе загалоўкі і цытаты падаюцца з захаваннем правапісу арыгінала).

[3] «Ces unis Derniers livres se trouvent dans les deux coffres…»

паслядоўнасці, як яны ў той перыяд — у XVII — 1-й палове XVIII стагоддзя — зазвычай прысутнічаюць у кляшторных інвентарах. Дый раздзелы каталога азагалоўлены на лаціне, што пераконвае нас пра ўдзел канвентуальнага бібліятэкара ў яго складанні. Праўда, той бібліятэкар мог заінвентарызаваць і княскі кнігазбор, які захоўваўся ў канвенце, — сам удзел ні пра што не сведчыць...

А ці не падкажа нам што-небудзь зместавы і моўны склад бібліятэчкі? Бадай, не, бо месца яе размяшчэння — рэкалекцыйная келля. Зразумела, што літаратура там павінна быць, перадусім, рэлігійная. Але ўсё ж прыгледзімся да пералічаных у вопісе кніг, бо нам жа цікава, што чыталі Радзівілы.

Кнігі падзелены на тры часткі паводле фармату: *Libri in Folio* («Кнігі ў аркуш» — крыху большыя памерам за цяперашні фармат паперы А4), *Libri in majori Folio* («Кнігі ў вялікі аркуш» — аграмадныя «таміны», якія сёння гісторыкі завуць «фаліянтамі»; іх можна суаднесці з сённяшнім фарматам А3, а часам і з А2), *Libri in Quarto et Minori Folio* («Кнігі ў чвэрць аркуша і ў малы аркуш» — дыяпазон сённяшніх фарматаў А і В ад 5-га памера да 4-га). Напрыканцы дакумента іншай рукой дададзены спіс яшчэ з пяці тытулаў без указання фармату. Як бачым з загалоўкаў раздзелаў, тут прысутнічаюць толькі кнігі вялікага або сярэдняга фармату, прызначаныя для чытання за сталом або пюпітрам. Таму гэта, зразумела, не паходная бібліятэчка.

Як мы і чакалі, у вопісу прадстаўлены кнігі, пераважна, рэлігійнага зместу. Гэта творы духоўнага і маральна-выхаваўчага характару: рознага роду зборнікі казанняў, пабожных рэфлексій, духоўных практыкаванняў і да т. п.; зрэдку можна сустрэць літургічна-малітоўную літаратуру (напрыклад, «Парадак штодзённага набажэнства» або некалькі выданняў «Рымскага брэвіяра»). Згадкі свецкіх кніг у рээстры маюць адзінкавы характар, напрыклад, «Кнігу па матэматыцы».

Рэлігійная літаратура, перадусім, прадстаўлена творамі езуітаў (не менш за 70 назваў), што цалкам зразумела, паколькі на той час кнігі прадстаўнікоў гэтага закона масава выходзілі з друку і карысталіся вялікай папулярнасцю ў рэлігійна заангажаванага чытача. Поруч з імі ў заўважнай колькасці прысутнічаюць творы, якія рэпрэзентуюць францішканскую духоўнасць (не менш за 19 выданняў), відаць, айцы рэфарматы ўсё ж мелі пэўны ўплыў на фарміраванне згаданай бібліятэчкі. Верагодна, гэты ўплыў праявіўся таксама і ў камплектаванні яе творамі блізкіх па духу рэфарматам аўгустыян-ерамітаў (не менш за 8 выданняў).

Прыпіска па-французску напрыканцы дакумента сведчыць, што бібліятэчка месцілася ў 2-х куфрах. Гэты звычай хутчэй шляхецкі, чым кляшторны: у канвентах на той час кнігі захоўваліся ў шафах

Сярод згаданых у вопісе імёнаў можна назваць папулярных у той час замежных і айчынных аўтараў як Ігнат Лаёла, Пётр Скарга, Францішак Сальскі (Салезі), Антон Шырма, Тамаш Младзяноўскі, Адаль-берт Тылькоўскі, Ян Квяткевіч, Гаспар Дружбіцкі, Аляксандр Даўгяла, Амбражэй Нешпаркоўскі, Антон Венгрыновіч і іншыя. Характэрна, што ў рээстры прысутнічаюць творы прадстаўнікоў княскага роду: славутая «Пэрыгрынацыя» Мікалая Крыштапа Радзівіла ды творы Альбрыхта Станіслава Радзівіла, які лічыў сябе духоўным пісьменнікам.

З прычыны пашыранага ў XVII—XVIII стагоддзях звычая даваць польскамоўным кнігам лацінскія назвы, а таксама з-за лаканічнасці бібліяграфічнага запісу ў нашым рээстры, не заўсёды існуе магчымасць адназначна выказацца наконт мовы таго ці іншага выдання. Тым не менш, можна меркаваць, што лацінамоўных твораў у вопісе крыху больш за палову. Кнігі на польскай мове прадстаўлены не менш як 90 выданнямі; некаторыя з іх — гэта пераклады з французкай ды іншых моў. Прысутнічаюць і тры выданні на італьянскай мове, прычым, у адным выпадку нават адмыслова пазначана, што дадзеная кніга — «po Włosku».

Усяго першы раздзел рээстра змяшчае 24 пункты, другі — толькі 8 (праўда, тут прысутнічае памылка складальніка ў нума-

Бібліятэчка мусіла належаць пабожнаму «Юстусу», а не авантурнаму «Пане каханку», які лепей умеў пісаць кулямі, чым пяром. Але мы не можам кіравацца толькі павярхоўнымі ўяўленнямі

рацыі: насамрэч запісана 9 кніг), трэці — 158 (і тут мы бачым памылку ў нумарацыі: насамрэч паказана 159 тамоў). З улікам дададзенага пазней спісу з 5-ці кніг агульная велічыня фонду бібліятэчкі дасягала амаль дзвюх соцень тамоў.

Аднак напрацягу існавання бібліятэкі колькасць кніг не заставалася нязменнай. Пра гэта сведчаць дапіскі іншай рукой напрыканцы асобных раздзелаў і рэестра ў цэлым, а таксама зробленыя на палях рукапіса падчас некалькіх зверак фонда каментарыі і пазначэнні наяўнасці або адсутнасці таго ці іншага выдання. У сувязі з актуальным для нас пытаннем пра прыналежнасць кніг менавіта каментарыі — назавём іх «рэплікамі рэвізора» — набываюць надзвычайную важнасць, бо дапамагаюць нам знайсці адказ.

Справа ў тым, што менавіта ў гэтых рэпліках і праглядаецца права аўтара запісаў распараджацца кнігамі; таксама відаць і тое, што некаторыя з пералічаных назваў адсутнічаюць, бо атрыманы ў дарунак рэфарматамі: «te [xiążkę] darował**em** Reformatom Bialskim» («гэтую [кнігу] **я** падараваў бельскім рэфарматам»), «donatum Patribus S. Francisci Reformatis Albae Ducalis» («падаравана рэфармаваным айцам Св. Францішка ў Белай Падляскай»). Гэтыя запісы дазваляюць нам зрабіць выснову, што апісаныя ў акце кнігі належалі не канвенту, а ардынату — згаданаму ў загалоўку князю Каралю Станіславу Радзівілу.

Такім чынам, адна з мэт дасягнута: мы даведаліся, што гэтая бібліятэчка паводле свайго характару не кляштарная, а прыватная і належала аднаму з Радзівілаў; аднак не будзем на гэтым спыняцца. Адсутнасць даты на дакуменце ставіць перад намі чарговае пытанне: хто з'ўляецца ўладальнікам бібліятэчкі? Які з Караляў Станіславаў Радзівілаў згадваецца ў загалоўку акта?

Справа ў тым, што ў Нясвіжы было два ардынаты з такім імем: 1) славуты з прычыны эксцэнтрычнасці сваіх паводзін Караль Станіслаў Радзівіл «Пане каханку» (1734—1790), і 2) ягоны дзед, значна менш вядомы шырокаму чытачу — Караль Станіслаў Радзівіл «Юстус» (1669—1719). Калі грунтавацца на вобразах гэтых асоб, што прысутнічаюць у літаратуры (як мастацкай, так і навуковай), то пытанне здаецца нескладаным: нашая рэлігійная бібліятэчка мусіла належаць пабожнаму і закаханаму ў Белую «Юстусу» (што, да слова, азначае на лаціне «Справядлівы»), а не авантурнаму «Пане каханку», які лепей умеў пісаць кулямі, чым пяром. На першы погляд, так… Але мы не можам кіравацца толькі павярхоўнымі ўяўленнямі пра тую ці іншую асобу, мы павінны знайсці больш пераканаўчыя аргументы.

Прыгледзімся да складу бібліятэчкі: яна адрозніваецца ад традыцыйных кнігазбораў лацінскіх кляштараў прысутнасцю ў ёй заўважнай колькасці твораў грэка-каталіцкіх аўтараў (Іпація Пацея, Якуба Сушы, Дзяметра Занкевіча), а таксама і праваслаўных (Янікій Галятоўскі). Такая акалічнасць сведчыць пра зацікаўленне ўладальніка бібліятэчкі Усходняй царквой, што, зноў жа, ускосна паказвае на кн. Караля Станіслава Радзівіла «Юстуса» — гарачага прыхільніка ды пратэктара базыльянаў, які спрыяў іх з'яўленню ў Белай. Але і гэта — толькі ўскоснае сведчанне, якое сілы паўнавартага доказу не мае; таму не будзем спяшацца з высновамі.

Найпрасцейшым шляхам было б высветліць прыкладны час стварэння дакумента на падставе філіграней, якія зазвычай можна бачыць на старой паперы. Да XIX стагоддзя папера выраблялася ручным спосабам: паасобныя аркушы адліваліся ў прастакутных формах з сітавым донцам, і майстры, каб вылучыць сваю прадукцыю, часта прымацоўвалі да гэтага донца скручаную з дроту выяву-сімвал. У гэтым месцы слой папяровай масы атрымліваўся танчэйшы, і пасля высыхання аркуша на свет можна было ўбачыць т. зв. «вадзяныя знакі»: «сетку» з вертыкальных ды гарызантальных ліній (якія навукоўцы называюць на французскі манер

«вержэрамі» ды «панцюзо») і сюжэтныя малюнкі-філіграні.

Сёння існуе вялікая колькасць укладзеных спецыялістамі альбомаў філіграней, таму датаванне дакумента на папяровым носьбіце пры дапамозе такога каталога з'яўляецца адным з найбольш частых і надзейных спосабаў. Вось толькі ёсць праблема: філіграні на паперы могуць і адсутнічаць. Напрыклад, як на большасці кніг, выпушчаных Скарынам. Такім чынам, пытанне ўсё яшчэ не знаходзіць адказу. Што ж, будзем шукаць далей…

Перачытаем дакумент яшчэ раз, але ўжо з іншай мэтай: можа, якая-небудзь дэталь у тэксце здольна падказаць нам час, калі акт пісаўся? У загалоўку Радзівіл названы фундатарам, ці дае нам гэта хоць штосьці? Бадай, не, бо фундатар не абавязкова з'яўляецца заснавальнікам: надаць фундуш можна і ўжо існаму манастыру, а архіўныя акты часта называюць фундатарам не толькі ахвяравальніка, але і ягоных нашчадкаў. Акрамя таго, вядома, што айцы рэфарматы былі ў Белай ужо нават пры бацьку «Юстуса» — Міхале Казіміры, які збудаваў ім касцёл.

Але вось яшчэ адна нітачка, за якую мы можам «пацягнуць»: у загалоўку дакумента мы бачым сярод пераліку ўладанняў Слуцк і Копыль, а таксама Біржы і Дубінкі — тыя мясцовасці, што ўваходзілі ў склад «нойбургскіх маёнткаў», якія канчаткова адышлі да нясвіжскай лініі Радзівілаў толькі ў 1744 годзе. Ці ж не ўказвае такі факт на «Пане каханку» як уладальніка бібліятэкі? Каб гэта высветліць, выпадае больш дэталёва азнаёміцца з калізіямі валодання «нойбургскімі маёнткамі».

ЭКСКУРС II: «НОЙБУРГСКІЯ МАЁНТКІ»

«Нойбургскія маёнткі» — гэта спадчынныя землі, што па смерці Багуслава Радзівіла ў 1669 годзе перайшлі да ягонай дачкі Людвікі Каралiны, а з часам сталі «яблыкам раздору» паміж дзвюма родамі Вялікага Княства Літоўскага — Радзівіламі і Сапегамі.

Гэтыя ўладанні ўключалі Слуцкае і Копыльскае княствы, Себежскае і Невельскае графствы, Копысь, Койданава, Біржы, Дубінкі, Заблудаў і іншыя маёнткі. Людвіцы Каралiне было вызначана 12 апекуноў, сярод якіх ці не найпачэснае месца займаў электар[1] брандэнбургскі і князь нойбургскі Фрыдрых Вільгельм Гагенцолерн, адзін з прэтэндэнтаў на польскі каралеўскі пасад, кандыдатуру якога падтрымлівалі і Радзівілы, і Сапегі. Уласна ж род Радзівілаў быў прадстаўлены сярод апекуноў Міхалам Казімірам — згадваным намі вышэй бацькам «Юстуса».

Дзякуючы намаганням Фрыдрыха Вільгельма, Людвіка Караліна на пачатку 1681 года выйшла замуж за Людвіка Гагенцолерна, прыносячы яму ў пасаг абшырныя ўладанні біржанскай лініі Радзівілаў. Шлюб, аднак, пратрываў нядоўга, бо праз шэсць гадоў Людвік памёр ад тыфусу.

Нацэльваючыся, відаць, на радзівілаўскую спадчыну, пачаў сватаць Людвіку Караліну за свайго сына Якуба кароль польскі і вялікі князь літоўскі Ян III Сабескі. Была нават падпісана ўмова пра страту Радзівілоўнай згаданых маёнткаў у выпадку, калі раптам яна перадумае і адмовіцца ад заручын. Як сапраўдная жанчына, Людвіка Караліна неўзабаве змяніла думку і ўжо ў жніўні 1688 года выйшла замуж за князя нойбургскага Караля Філіпа. Тым не менш, зракацца радзівілаўскіх латыфундый яна не пажадала, хоць Ян Сабескі і імкнуўся спагнаць «няўстойку».

Людвіку Караліну падтрымалі Сапегі, яе сваякі па жаночай лініі, якія на той час здабылі ў Вялікім Княстве амаль неабмежаваны ўплыў. Адзін з правадыроў роду — вялікі гетман літоўскі Ян Казімір Сапега — хоць і быў некалі праціўнікам шлюбу Радзівілоўны з Людвікам Гагенцолернам, цяпер прыняў бок сваячкі і заняў спрэчныя ўладанні сваім войскам.

Ян III Сабескі імкнуўся дзейнічаць як дыпламат, стараючыся дасягнуць сваіх мэт шляхам права і палітыкі; зрэшты, гэта далёка не заўсёды яму ўдавалася. Напрыклад, атрыманая каралём пастанова рады сенату, якая прызнавала за ім права апекі над «нойбургскімі маёнткамі», была аспрэчана Сапегамі ў Трыбунале Літоўскім, дзе гетман атрымаў рашэнне на сваю карысць.

З таго часу як Сапегі перайшлі ў апазіцыю да каралеўскага двара, Ян Сабескі ў сваёй «вялікалітоўскай» палітыцы пачаў абапірацца на Радзівілаў, зрабіўшы стаўку на свайго пляменніка па сястры Караля Станіслава «Юстуса». Апошні адыграў ролю і ў «нойбургскіх справах», калі пасля смерці Людвікі Караліны ў сакавіку 1695 года

[1] Электар — адзін з членаў Электаральнае Рады, якая выбірала імператара Германскай Святое Рымскае імперыі; апрача макграфа брандэнбургскага ў Раду ўваходзілі арцыбіскупы Майнца, Трыра і Кёльна, а таксама пфальцграф рэйнскі, герцаг саксонскі і кароль Багеміі.

выступіў як прэтэндэнт на спрэчныя маёнткі, хоць паводле закона большае права на іх мелі Сапегі.

З гэтага моманту распачалося бурнае доўгатрывалае змаганне паміж Сапегамі і Радзівіламі за «нойбургскія маёнткі». Доўжылася яно з пераменным поспехам ажно да 1744 года. Да часу, пакуль не было знойдзена агульнапрымальнае рашэнне, і «нойбургскія маёнткі» нарэшце перайшлі канчаткова да Радзівілаў пад умовай выплаты зацікаўленым асобам кампенсацыі.

Такім чынам, мы і на гэты раз павінны канстатаваць, што «след» ложны: паколькі ўжо Юстус прэтэндаваў на «нойбургскія маёнткі», то ён, натуральна, павінен быў пералічваць сярод іншых валоданняў у сваім тытуле — а значыць, іх прысутнасць у загалоўку дакумента нам нічым не дапаможа.

Паколькі на гэтым этапе мы не можам даць адназначнага адказу на пытанне пра асобу ўладальніка бібліятэчкі, то адкладзём першы дакумент і прыгледзімся да другога.

* * *

Гэты другі дакумент, згаданы намі на пачатку артыкула, уваходзіць у склад архіўнай адзінкі захавання, што змяшчае некалькі спісаў кніг. Гэтыя спісы, хоць і звязаны з фундаванымі Радзівіламі кляштарамі, аднак паходзяць з рознага часу і розных месцаў. Акт, які нас цяпер цікавіць, з'яўляецца вопісам, вынятым з нейкага інвентара і ўкладзены ў вокладку з загалоўкам на польскай мове: «Бібліятэка[, што знаходзіцца] у айцоў Рэфарматаў бельскіх. Тут таксама і малая польская Бібліятэка Яснаасвечанай Княжны Яе міласці Дабрадзейкі Канцлеравай Вялікай Вялікага Княства Літоўскага. Месяца верасня 1736 падчас рэвізіі ў Белай»)[1]. Новая вокладка была далучана да дакумента пазней. Лацінская літара «Н», якой пазначаны раздзелы вопісу, паказвае, што ён пачаткова з'яўляўся часткай абшырнага інвентара. Трэба думаць, менавіта згаданай верасьнёўскай рэвізіі 1736 года ў радзівілаўскім маёнтку Бяла.

З загалоўка на вокладцы вынікае, што дакумент складаецца з дзвюх частак: 1) апісання пэўнага кнігазбору, што знаходзіцца «ў айцоў рэфарматаў у Бялай», і 2) «малой польскай бібліятэчкі Яснаасвечанай княгіні». І сапраўды, на другім аркушы другой часткі прысутнічае цытаваны намі загаловак першай часткі, але па-французску: «Bibliotheque des Livres de chez les R. R. P. P. Reformez»; а на дзявятым аркушы — загаловак другой часткі ў крыху змененым варыянце: «Bibliotheque Particuliere de son Altesse Composée des livres Polonais Spirituels et d'atres» («Асобная бібліятэчка Яе высокасці, складзеная з польскіх духоўных і іншых кніг»).

Прыгледзімся да кнігазбору, што захоўваўся «ў айцоў рэфарматаў у Бялай». Гэты дакумент пацвярджае зробленую намі раней выснову адносна прыналежнасці ўключаных у яго кніг да прыватнай бібліятэкі аднаго з ардынатаў: па-першае, фармулёўка загалоўка ўказвае на тое, што паказаныя тут кнігі захоўваліся «ў айцоў рэфарматаў», а не належалі апошнім; па-другое, гэты вопіс адрозніваецца ад іншых інвентароў канвентуальных бібліятэк таго часу, тым, што: а) усе звесткі па-за непасрэдным апісаннем кніг пададзены па-французску (гэтая асаблівасць збліжае яго з шэрагам іншых вопісаў радзівілаўскіх кнігазбораў XVIII стагоддзя, што захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі), б) пры бібліяграфічным апісанні паасобных кніг у ім падрабязна ўказаны выходныя дадзеныя, што ў кляштарных інвентарах можна сустрэць не так часта.

Кнігі ў рэестры падзелены на 4 асноўныя раздзелы паводле зместу і мовы: *Numero 1. Livres Spirituels en Latin*, *Numero 2. Continuator des Livres Latins et Spirituels de chez les R. R. P. P. Reformez*, *Numero 3^{tio}. Livres Polonais Sacre et Spirituels de chez les R. R. P. P. Reformez*, *Numero 4. Continuation des Livres Precedens Polonais*. Загалоўкі і апісанні кніг са страчанымі тытульнымі аркушамі пададзены па-французску. Першы раздзел змяшчае 31 пункт, другі — 53, трэці — 30, і чацвёрты — 51; такім чынам, у вопісу паказана 165 кніг. Змены колькасці кніг у гэтым вопісе не фіксаваліся.

[1] Bibliotheka u O. O. Reformatow Bialskich. Tuż y mała Biblioteka Polska JO Xiężney Jmci Dobrodz[ieyki] Kancler[zyney] W WXL. Mens: sbris 1736 przy rewizyi w Białej.

Параўнанне вопісаў з першага і другога дакументаў паказала, што яны ў значнай ступені звязаны між сабой, прычым супадзенне большасці пунктаў выразна прасочваецца нягледзячы на адрознасць падыходаў да складання бібліяграфічнага запісу ў гэтых двух актах. У прыватнасці, з прысутных у другім вопісу 165 пунктаў нам удалося атаясаміць 162 з аналагічнымі апісаннямі ў першым рэестры; прычым, існуе верагоднасць, што з астатніх трох кніг некаторыя таксама могуць значыцца ў першым дакуменце пад іншымі назвамі.

Напрыклад, у раздзеле «Нумар 2» другога вопісу паказаны дзве кнігі на італьянскай мове. Адна з іх («L'Officio di Maria Virgine Madre di Dio») супала з выданнем, прысутным у першым рэестры. Другая ж запісана як «La Sacro Sancto Casa di Nazaret», прычым, адсутнічаюць імя аўтара і выходныя звесткі; для дадзенага вопісу такая лаканічнасць не вельмі характэрна, таму можна меркаваць, што яна абумоўлена стратай тытульнага аркуша. У гэтым выпадку бібліёграф, апісваючы кнігу паводле ацалелага авантытула, мог зафіксаваць у вопісе не сапраўдны тытул, а паралельную назву ці загаловак першага раздзела.

Звернем увагу, што ў першым дакуменце мы знаходзім выданне на італьянскай мове пад назвай «Le Glorie Maestose del Sanctuario di Loreto». Паколькі святыняй санктуарыя ў Ларэта з'яўляецца домік, у якім, паводле падання, жыў Ісус Хрыстос, і які быў перавезены з Назарэта купцамі Анжэлі, то можна дапусціць, што на авантытуле кнігі значылася: «La Sacro Sancto Casa di Nazaret», і мы маем справу менавіта з названым выданнем. (На жаль, сёння ў фондах навуковых бібліятэк і музеяў Рэспублікі Беларусь гэтая кніга адсутнічае, таму праверыць здагадку на практыцы не ўдалося.)

Таму амаль поўнае супадзенне выданняў другога інвентара з кнігамі, прысутнымі ў першым, не можа быць выпадковым; яно сведчыць пра тое, што мы маем справу з двума вопісамі аднаго і таго ж кнігазбору, складзенымі ў розны час. Адсутнасць некаторых выданняў у адным спісе і прысутнасць іх у іншым паказвае страты або набыткі бібліятэкі за перыяд, што прамінуў паміж стварэннем гэтых двух актаў. А каб

Да XIX стагоддзя папера выраблялася уручную: аркушы адліваліся ў прастакутных формах з сітавым донцам, і майстры, каб вылучыць сваю прадукцыю, прымацоўвалі да донца скручаную з дроту выяву-сімвал

даведацца, ці маем справу са стратамі ці з набыткамі, неабходна высветліць, які з дакументаў з'явіўся раней.

У першым з разгляданых актаў фігуруе на 32 пункты болей, чым у другім. Прыкладна 30 % з гэтых кніг не прайшлі ўжо адну з першых зверак наяўнасці і маюць прыпісаныя побач рэвізорам заўвагі адносна прычыны іх адсутнасці ў фондзе («ta Xięga wzięta do zamku», «te darowałem Reformatom Bialskim» і да т.п.). Паколькі ніводнае з пазначаных падобным чынам выданняў у другім рэестры не згадваецца, можна зрабіць выснову, што першы вопіс (адз. зах. 268) з'яўляецца храналагічна больш раннім і пачаткова змяшчаў кнігі, якія з часам з фонду выбылі, а таму ў другі вопіс ужо не патрапілі. Гэта значыць, што згаданы інвентар паходзіць з перыяду да 1736 гада і цяпер ужо адназначна паказвае на кн. Караля Станіслава Радзівіла «Юстуса» як на збіральніка разгляданай бібліятэчкі (бо «Пане каханку» нарадзіўся толькі ў 1734 годзе).

Зрэшты, дзякуючы падрабязнасці бібліяграфічнага запісу ў вопісе з 1736 года мы маем магчымасць прааналізаваць гады выхаду прысутных у ім выданняў і прыкладна высветліць час з'яўлення кнігазбору. Безумоўна, дата выхаду таго ці іншага выдання не дазваляе нам катэгарычна выказвацца адносна часу паступлення яго ў бібліятэчку, бо мусім памятаць пра «залегласць» выданняў на складах, а таксама пра разнастайнасць спосабаў камплектавання, якія, акрамя закупкі новых кніг, могуць уключаць дарункі, набыццё і да т. п. Больш таго, выходныя дадзеныя пазначаны не на ўсіх змешчаных у інвентары кнігах, што не дазваляе атрымаць цэласнай карціны.

Тым не менш, аналіз звестак пра час выхаду кніг можа даць нам агульнае ўяў-

ленне пра час фарміравання бібліятэчкі, а таму згрупіруем іх паводле гадоў выпуску. У 1605, 1610, 1616, 1617, 1620, 1624, 1633, 1635, 1645, 1646, 1649, 1654 і 1662 выйшла па адной кнізе, а за гады 1664—1668 не пазначана ніводнага выдання. У 1669 ды 1670 гадах выйшла па адной кнізе, за 1671 — зноў ніводнай, у 1672 — ажно 3, а ў 1673 ды 1674 гадах — зноў па адной, пасля чаго бачым перапынак ажно да 1679 года.

З наступнага года, кнігі пачынаюць паступаць бесперапынку («пустым» аказваецца толькі 1689 год): так, 1680 годам пазначана 2 кнігі, 1681 — 2, 1682 — 2, 1683 — 2, 1684 — 1, 1685 — 3, 1686 — 1, 1687 — 1, 1688 — 1. З 1690-х колькасць выданняў, што ўбачылі свет у гэты час рэзка ўзрастае: у 1690 — 5 кніг, 1691 — 2, 1692 — 1, 1693 — 3, 1694 — 2, 1695 — 1, 1696 — 1, 1697 — 3, 1698 — 3, 1699 — 4, 1700 — 2.

Найбольш кніг з бібліятэчкі пазначаны гадамі першай дэкады XVIII стагоддзя: 1701 — 3, 1702 — 14 (!), 1703 — 4, 1704 — 6, 1705 — 3, 1706 — 5, 1707 — 3, 1708 — 4, 1709 — 5, 1710 — 6. Хоць і меншай, але ўсё яшчэ высокай застаецца колькасць выданняў, апублікаваных у наступную дэкаду (праўда, тут ужо зноў сустракаюцца пропускі — за 1712 і 1718 гады). Так, у 1711 годзе выйшла 4 кнігі з прысутных у бібліятэчцы, у 1713 — 2, 1714 — 2, 1715 — 4, 1716 — 6, 1717 — 10; і апошні год, што фігуруе ў вопісу — 1719, — прадстаўлены 1 кнігай.

Прааналізаваўшы гады выхаду прадстаўленых у вопісу выданняў, можна заўважыць досыць выразную тэндэнцыю, якая характарызуецца наступнымі прыкметамі:

1) большая частка прысутных у вопісу кніг выйшла ў свет у перыяд паміж 1680 і 1719 гадамі, непасрэдна пры жыцці кн. Караля Станіслава Радзівіла «Юстуса»;

2) перыяд паміж 1680 і 1719 гадамі для бібліятэкі характарызуецца «кучнасцю» выданняў. За гэты час сустракаецца ўсяго некалькі пропускаў у гадах прысутных там кніг, што сведчыць пра мэтанакіраванае камплектаванне фонду;

3) найбольшыя па колькасці гадавыя паступленні (ад 3 да 14 кніг) таксама трапляюць у межы гэтага перыяду: 1685, 1693, 1695, 1697—1699, 1701—1711, 1715—1717;

4) найпазнейшае выданне пазначана 1719 годам, на падставе чаго можна меркаваць, што паступленне кніг у фонд бібліятэчкі канчаткова перапынілася менавіта ў год смерці «Юстуса».

Вышэйсказанае канчаткова пераконвае, што бібліятэчка належала Каралю Станіславу Радзівілу «Юстусу». Цяпер, калі мы высветлілі, хто ўладальнік, хочацца трохі даведацца і пра яго асобу.

ЭКСКУРС III: КАРАЛЬ СТАНІСЛАЎ РАДЗІВІЛ «ЮСТУС»

Караль Станіслаў Радзівіл нарадзіўся 27 лістапада 1669 года ў Кракаве ў сям'і Міхала Казіміра і Кацярыны з Сабескіх і даводзіўся пляменнікам будучаму каралю польскаму Яну III Сабескаму. Хроснымі бацькамі маленькага Караля сталі тагачасны кароль Міхал Карыбут Вішнявецкі і яго маці Грызельда. З дзяцінства «Юстус» жыў у асяродку каранаваных асоб.

Вучыўся Караль Станіслаў разам са сваім братам Юрыем Язэпам у езуіцкім калегіуме ў Любліне, і ў гэтым сэнсе яго асоба становіцца сімвалічнай для кастрычніцкага нумара «Маладосці», бо злучае сваёй постаццю дзве мясцовасці, якім гэты выпуск прысвечаны: Люблін і Падляшша.

Відаць, менавіта ад езуітаў вынес малады Радзівіл добрае валоданне лацінскай мовай і зацікаўленне тэалогіяй ды справамі рэлігійнымі. Гэтыя моманты пазней праявяцца ў камплектаванні бельскай бібліятэчкі. І хоць, здаецца, адмыслова блізкіх кантактаў з езуітамі «Юстус» пазней не меў, аднак іх аўтарытэт у пашырэнні асветы цаніў. І менавіта таму дапамог Таварыству Ісуса выбудаваць у 1686—1688 гадах другі калегіум у Нясвіжы.

Больш цесная духоўная повязь лучыла Караля Станіслава з рэфарматамі, чый канвент у Варшаве знаходзіўся побач з палацам яго бацькі. Францішканская духоўнасць у сваёй скрайняй праяве была вельмі блізкай Радзівілу. Таму падчас жыцця ў Белай ён адбываў рэкалекцыі менавіта ў канвенце «Strictioris Observantiae».

Разам з тым, не ігнараваў «Юстус» і іншых законаў: ён збудаваў і забяспечыў багатым фундушам дамініканскі канвент у Нясвіжы, а ў Белую запрасіў сёстраў шарытак дзеля апекавання над хворымі і вядзення школы. Але асабліва спрыяў Караль Станіслаў базыльянам: заснаваў для іх кляштар у Белай.

Аднак вернемся да жыццёвага шляху «Юстуса». У 1681 годзе памірае яго бацька, і Караль

Станіслаў атрымлівае ў спадчыну нежынскае староства.

У 1684—1687 гадах ён, разам са сваім братам, выпраўляецца ў падарожжа па краінах Заходняй Еўропы, наведвае Аўстрыю, Італію, Францыю, Галандыю… Пачаткова гэтае падарожжа планавалася як звычайная паездка для дзяцей айчынных магнатаў з мэтаю вучобы ў замежных універсітэтах, аднак Радзівілам давялося вырашаць і некаторыя палітычныя задачы, якія забяспечвалі інтарэсы роду Сабескіх, з якім яны былі звязаныя праз маці, што даводзілася сястрой Яну III. Між іншым, палітычныя мэты падарожжа былі паспяхова дасягнуты, што прынесла Каралю Станіславу ў 1686 годзе пасаду канюшага літоўскага.

У 1689-м, пасля смерці брата, які не пакінуў нашчадкаў, «Юстус» становіцца ардынатам і наследуе ўсе ўладанні нясвіжскай лініі. Але яшчэ раней, толькі вярнуўшыся з Еўропы, ён актыўна ўключаецца ў палітычнае жыццё краіны: удзельнічае ў якасці пасла ў працы гродзенскага ды варшаўскага сеймаў і рады сенату, старшынствуе на Трыбунале Літоўскім і мінае ў сваім жыцці яшчэ цэлы шэраг падобных вехаў.

У снежні 1698 года Караль Станіслаў дасягае пасады канцлера. З гэтай нагоды яго жонка Ганна Кацярына з Сангушкаў, згодна са звычаямі свайго часу, тытулавалася «Канцлеравай Вялікай Вялікага Княства Літоўскага».

Жыццё «Юстуса» ў большай ступені адзначана дзейнасцю палітычнай, чым вайсковай, хоць у якасці генеральнага палкоўніка наваградскага ваяводства яму давялося ўдзельнічаць падчас Паўночнай вайны ў баявых дзеяннях і ў перамовах. Яму нярэдка даводзілася адыгрываць ролю міратворцы і пасярэдніка, імкнучыся дасягнуць кампрамісу паміж рознымі родамі і партыямі. І гэтая роля найболей адпавядала ягонаму характару.

Памёр Караль Станіслаў пасля доўгай хваробы ў жніўні 1719 года ў Белай, а пахаваны быў у Нясвіжы.

* * *

P. S. Пасля смерці «Юстуса» ягоная рэкалекцыйная бібліятэчка больш за паўтара дзясятка гадоў перахоўвалася ў канвенце айцоў рэфарматаў у Бялай. Пазней гэты збор быў уключаны ў фонд бяльскай бібліятэкі Радзівілаў, пра што сведчыць вопіс апошняй з 1745 года. У названым вопісу ўдалося выявіць каля 100 кніг з тых, якія згадваюцца ў рэестры рэкалекцыйнай бібліятэчкі з 1736 года.

Як сапраўдная жанчына, Людвіка Караліна змяніла думку і выйшла замуж за Караля Філіпа. Ян Сабескі імкнуўся спагнаць «няўстойку»

Можна меркаваць, што з канвента ў маёнтак паступіла значна большая колькасць кніг, аднак у 1745 годзе кнігі апісваліся непаслядоўна: доўгія загалоўкі нярэдка скарачаліся, замест асноўнай назвы запісвалася паралельная, лацінскія тытулы часам перакладаліся на польскую мову, а ў некалькіх выпадках абазначаўся характар выдання (напр., «Modlitwy i nabożenstwa różne»); прысутнічае таксама і шэраг кніг «bez intytulacyi». І хоць у шэрагу выпадкаў відавочна, што гаворка ідзе пра тыя самыя выданні, але пералічаныя вышэй моманты не дазваляюць нам катэгарычна выказацца адносна тоеснасці пэўнай часткі кніг з гэтых двух вопісаў. Таму мы гаворым толькі пра тыя, якія ўдалося ідэнтыфікаваць адназначна. Варта адзначыць, што ў акце 1745 года гэтыя кнігі сустракаюцца блокамі па некалі асобнікаў або нават па некалькі дзясяткаў асобнікаў. Гэта сведчыць пра тое, што ўсе яны паступілі адначасова і «ўліваліся» ў фонд без адмысловай сістэмы: механічна ставіліся на паліцы там, дзе было вольнае месца.

Верагодна, перавоз рэкалекцыйнай бібліятэчкі з рэфармацкага канвенту ў замак Белая можна разглядаць у кантэксце тых захадаў па ўпарадкаванні ардынацкіх кнігазбораў, якія ў сярэдзіне 1740-х гадоў ажыццяўляла ўдава па «Юстусе», Ганна Кацярына з Сангушкаў Радзівіл. Пра гэтыя захады мы таксама даведваемся з некаторых дакументаў, што захоўваюцца ў НГАБ. У прыватнасці, днём 11-м лютага 1745 года датуецца «**Cathalogue des Livres de la Biblioteque Francoise de Białła qui vont á Nieśwież**», паводле якога ў нясвіжскую бібліятэку адсылалася 1 860 кніг. А іншы акт — «**Registre des Livres Nouveaux de la Biblioteque Francoise de Białła, que S. A. S.^{me} Mdme á fait venir d'Amsterdam, et quelle á Ordonné d'Envoyer a Nieswiz. 1745**» — сведчыць, што праз месяц у Нясвіж павінны былі адправіцца і выданні новазакупленыя княгіняй у Амстэрдаме. Але гэта ўжо тэма для іншай прыгоды.